

Соціальний діалог: проблема досягнення стандартів Євросоюзу

Віталій Давиденко,
кандидат філософських наук,
професор Вінницького інституту
Міжрегіональної академії управління персоналом

У різних країнах світу існує ціла мережа політичних і соціальних інституцій, покликаних створювати умови і механізми для вирішення соціальних проблем, пов'язаних з підвищенням добробуту громадян, із забезпеченням соціально-політичної та економічної стабільності суспільства. Дослідники виробили певні підходи до класифікації інституцій, що опікуються формуванням і реалізацією такої соціальної політики.

Соціальні інституції зазначеного спрямування деякі вчені схильні розрізняти за масштабом їх діяльності. Це можуть бути організації, що діють у міжнародному просторі (МОП), або такі, вплив яких поширюється на мікрорівні (приміром, територіальні центри з обслуговування одиноких непрацездатних громадян, відділи соціального страхування на випадок тимчасової втрати працездатності тощо). Окрім цього, певні інституції діють „на різних організаційних рівнях”. „Оскільки за розв’язання проблем відповідають ті чи інші структури органів виконавчої влади, інституційну систему можна розглядати й у вигляді відомчої мережі” [1, с. 113]. Важливо наголосити, що виокремлення будь-яких моделей хай то „на різних організаційних рівнях” чи „у вигляді відомчої мережі” є лише абстракцією, котра навряд чи адекватно відображає реальну ситуацію в певній країні. Але виокремлення та опис різних моделей допомагає як при порівнянні, так і при узагальненні конкретного досвіду та перспектив його застосування.

Попри те, що в процесі як становлення, так і розширення Євросоюзу погляди на основні критерії забезпечення соціальних гарантій і методів їх досягнення в різних країнах були різні, все ж, на переконання більшості вчених, в них є багато спільного. Ми поділяємо, зокрема, точку зору П.

Віталій Давиденко

Спікера [2] і П. Брауна [3], які, незалежно один від одного, пояснювали схожі тенденції розвитку національних європейських систем соціальних гарантій на основі, здавалося, вже дещо призабутих теорій – теорії конвергенції і теорії кризи. На нашу думку, такий підхід корисний, зокрема, для України – з огляду на пошук шляхів досягнення стандартів добробуту, аналогічних європейським, як однієї з важливих передумов вступу нашої країни до ЄС. Через те, що у нас і досі немає реальної концепції у цій сфері, породжує в суспільстві, м'яко кажучи, аморфність. Створення відповідних моделей для розуміння суті і перспектив суспільного розвитку в цілому та методології прийняття необхідних політичних рішень зможе активізувати політичне життя і прискорити трансформаційні процеси в українському суспільстві.

Саме тому ми і звернули увагу на те, що суть першої із названих вище теорій полягає в тому, що багато індустріальних країн, попри значну різницю між ними, досить часто йшли подібними шляхами розвитку. Це дозволяє припускати відносну уніфікацію ідеології, тенденцій культурного та історичного розвитку різних країн.

Спільні проблеми. Усі розвинені країни Європи проходили процес індустріалізації, внаслідок чого вирішували подібні групи проблем. Передусім тих, що стосуються соціального захисту працівників і членів їх сімей, житлового питання тощо. Зрештою, це стало пов'язуватися з тим, що майже всі розвинені держави мають нині спільну проблему: старіння населення та зниження народжуваності, що означає збільшення кількості людей похилого віку і зменшення кількості працівників, які приходять їм на зміну. Ці тенденції загрожують серйозними наслідками для перспектив соціальної політики кожної європейської країни, незалежно від того, є вона членом ЄС чи ні.

Спільні підходи. Механізм дії соціального забезпечення залежить від методів, що сформувалися на певному етапі соціального розвитку держав („технологічного детермінізму”). А загалом однакові уявлення про управління якраз і обумовили формування подібних реакцій на потреби в певних послугах, гарантіях досягнення добробуту.

Спільна політика. Країни Європи завжди запозичували одна у одної методи вирішення соціальних проблем. Так, скажімо, на систему державного страхування у Великій Британії мала вплив німецька система, тоді як доповідь В. Беверіджа стала планом дій не тільки для британського уряду, а й для урядів решти країн Західної Європи. І так було, допоки в концепціях ЄС не стала домінувати французька стратегія „розширення солідарності”.

Що ж стосується так званої теорії криз, то і її аналіз у цьому контексті вбачається необхідним, оскільки вона доводить: споріднені тенденції в державах на етапі їх входження до ЄС засвідчують, що справа не в теорії, а у непрогнозованості виникнення криз державних систем

соціального захисту. Такі кризи можуть виникати, зокрема, коли застарілі проблеми загострюються (внаслідок, скажімо, війн, негативних процесів у світовій економіці тощо), а також як прояв суперечностей у власній системі. Винятки могли становити лише країни, де видатки на соціальний захист мали тенденцію позитивної кореляції паралельно з процвітанням економіки. Отже, зважаючи на досвід країн ЄС, зауважимо: будь-які твердження про глобальну „кризу” ідеї соціального захисту як працюючих, так і соціально незахищених верств населення стосовно шляхів досягнення і підтримання рівня їх добробуту, адекватного рівню добробуту громадян країн – членів ЄС, є або перебільшенням, або просто хибними логічними побудовами.

У будь-якому випадку, і „конвергенційна теорія” і „теорія кризи”, на наше переконання, базуються на ідеї, що розвиток національних систем соціального захисту не є історичною випадковістю, а тільки синтезом соціальних процесів, пов’язаних з певними етапами економічного розвитку.

На жаль, коли говоримо про пошук Україною шляхів до „європейських стандартів у соціальному житті”, то бачимо, що у вітчизняних наукових напрацюваннях традиційно зберігається підхід, згідно з яким визначення проблеми добробуту громадян як складової теорії і практики соціальної держави пропонується розглядати крізь призму права соціального забезпечення: „Соціальне забезпечення слід розглянути у широкому і вузькому розумінні”. На думку таких авторів, як, наприклад, Б. Сташків [4, с. 71 – 73], у першому випадку до соціального забезпечення належать матеріальні блага, які отримує людина із соціальних фондів безплатно чи на пільгових умовах, а в другому випадку маються на увазі блага, що надаються окремим категоріям осіб, а відносини з такого забезпечення є предметом лише однієї галузі права – соціального забезпечення.

Отак коло знову замикається. Одні ведуть мову про „нові європейські стандарти задля досягнення сучасного рівня добробуту громадян” як однієї з обов’язкових передумов вступу України до ЄС, а для інших соціальне забезпечення знову передбачає „лише два блоки проблем”, які інерційно потребують вирішення: джерела фінансування соціальних витрат і розподіл зібраних коштів. Перший блок (фінансові відносини) так і лишається предметом фінансового права, а другий (розподільчий) – права соціального забезпечення. Таке розуміння суті соціального забезпечення звужує соціальне поле учасників, „гублячи” найголовнішу передумову успіху цього процесу, його першооснову – захист інтересів людини праці, тобто – потенційних учасників соціального діалогу.

Саме тому вирішити в Україні проблеми соціального забезпечення на рівні „європейських стандартів як норми у соціальному житті”, базуючись лише на нинішній інституційній основі, зі збереженням неадекватного ставлення до ролі сторін – учасниць соціального діалогу,

Віталій Давиденко

неможливо. Через це всі системні реформи останніх років майже не зачепили соціальної сфери, яка й досі розвивається за принципами старої адміністративної бюрократичної системи. Перетворенню соціального забезпечення на потужний стимулятор економічного розвитку заважає суперечливість між реформуванням реальної економіки і тим, що соціальна сфера фактично не реформується. Відтак, „нові реформи мають забезпечити глибинні перетворення соціальної політики держави”, – справедливо наполягає у своєму висновку доктор юридичних наук П. Воробей [5, с. 91 – 93].

Такий підхід здається виправданим, оскільки принцип, за яким було побудовано (спадок СРСР!) систему соціального захисту населення в Україні, передбачав універсальність допомоги для всіх категорій населення без врахування рівня їх доходів. „Саме через подібне, – на думку професора політехнічного університету „Англія” Р. Шуламита, – етап світового розвитку, який характеризується занепадом комунізму і тріумфом капіталізму, покладає на соціальну роботу і соціальну політику особливу відповідальність. Їм належить компенсувати вроджені вади капіталізму та ринкової економіки, пом'якшити їх тиск, не дати їм підірвати всю систему, зменшити ту ціну, яку індивіди, сім'ї, групи і спільноти повинні будуть платити за успіхи капіталізму” [1, с. 9].

Після 1991 року перехід до ринкових відносин в Україні розпочався без вироблення стратегії і тактики державного регулювання соціальних процесів. „Суспільна ціна перехідного періоду в країнах Східної Європи та колишнього Радянського Союзу висока, але що можна сказати про тип держави добробуту, яка формується в цьому регіоні?” – запитують англійські політологи Б. Дікон, М. Халс і П. Стабс. Чи використовується хоч якась модель західного капіталізму? Суспільні втрати в цьому регіоні сталися не стільки через зміни в політиці добробуту, а радше через наслідки змін у політиці субсидування цін – через різке скасування субсидій на продукти харчування, житло і транспорт, що призвело до зuboжіння та змін на ринку праці, що, у свою чергу, породило безробіття – проблему, з якою неспроможна була впоратися тодішня система забезпечення добробуту. Інакше кажучи, констатуються дуже незначні зміни в соціальній політиці – у пенсійній політиці, політиці охорони здоров'я тощо. Тоді як майже всі політичні та економічні інститути комуністичного режиму протягом перших п'яти років перехідного періоду зазнали фундаментальних змін, системи соціального захисту в основному збереглися. Незважаючи на зусилля реформістів, посткомуністичні уряди не запровадили істотних змін у соціальній політиці. Це підтверджується й результатами аналізу, проведеного Світовим банком [6, с. 79].

Конституція України 1996 року закріпила право громадян на соціальний захист і встановила види соціального забезпечення. Та, незважаючи на це, внаслідок конкретного державного курсу відбулось

різке розшарування населення на багатих і бідних. Кволі намагання державних інституцій виправити ситуацію, посиляючись на гарантовані Конституцією права громадян на забезпечення в разі повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних обставин, а також у старості та в інших випадках, призвели лише до перегляду системи соціального захисту в частині збільшення соціальних виплат, пільг і допомог. До того ж, все це робилося без врахування економічних умов.

Тобто, з одного боку, Конституція і Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, нормативно-правова база якого створена відповідно до вимог Європейського кодексу соціального забезпечення 1964 року і рекомендацій Міжнародної організації праці №67 1944 року [7], почали змінювати орієнтацію на застарілу німецько-французьку корпоративістську модель. А цей зразок базується на примусовості страхування від соціальних ризиків і фінансуванні соціальних програм за рахунок коштів страхових державних фондів. Залежно від страхового випадку, було визначено нові види загальнообов'язкового державного соціального страхування: пенсійне страхування, страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності і витратами, зумовленими народженням і похованням, медичне страхування, страхування від нещасного випадку на виробництві та у випадку професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, страхування на випадок безробіття.

Отже, в Україні можна простежити конкретику у змінах, що відбувалися стосовно вибору і використання різних інструментів політики, здатних, на думку владної верхівки, вплинути на поліпшення добробуту громадян. Так, від початку президентства Л. Кучми дії уряду характеризувалися переважно застосуванням інструментів використання фінансових ресурсів і владних важелів. А це, по-перше, фінансові трансферти, які в середині 1990-х років поширились на близько 80 % цілей з числа тих, на які спрямовувалися соціальні витрати, грошові допомоги та компенсації з бюджетів усіх рівнів соціальних фондів та за рахунок коштів підприємств і організацій.

По-друге, у цьому переліку не фінансова, а безготівкова або близька до готівки допомога у вигляді часткового субсидування вартості товарів і послуг (1995 року кожний третій громадянин мав право на безплатний проїзд у міському транспорті, 3,6 мільйона чоловік сплачували лише частину коштів за отримання житла, 6,1 мільйона – за електроенергію, 6,3 мільйона – за газ, 1,5 мільйона – за користування телефоном). Існувало й ще кілька десятків різних пільг, зокрема – безплатний проїзд залізницею, пільгове оподаткування доходів громадян, безплатне або пільгове забезпечення автомобілем.

По-третє, йдеться і про призначення або „визначення” правових

Віталій Давиденко

статусів: учасник бойових дій, учасник Великої Вітчизняної війни, ліквідатор аварії на ЧАЕС, багатодітна мати, інвалід, а також значної групи професійних статусів, як, наприклад, депутат, державний службовець тощо, що давало право на різні пільги.

І, по-четверте, – оподаткування прибутків (для того, щоб забезпечити високий рівень видатків у соціальній сфері, необхідно було мати значні кошти, а їх, у свою чергу, забезпечували за рахунок оподаткування прибутків і фондів оплати праці).

Крім того, ситуація, що склалася на той час у соціальній сфері України, характеризувалася заборгованістю як з виплати заробітної платні, так і соціальних платежів (пенсій, допомог сім'ям з дітьми). Приміром, для того, щоб за тих умов фінансування виконати задекларовані зобов'язання з пільгового забезпечення інвалідів необхідно було б понад сто років. Усе це свідчило про неможливість надалі забезпечувати високий рівень державних соціальних гарантій.

З другої половини 1990-х років можна відзначити деяке зменшення застосування механізмів, що передбачали використання фінансових ресурсів. Ставку було зроблено на інструменти, що спираються на владні повноваження. 1995 року відбувся перехід від загальних державних субсидій на утримання комунальної сфери до надання житлових субсидій лише для малозабезпеченого населення. Отже, поступово розпочався перехід до адресних принципів надання допомоги. Збільшується обсяг надання прямих послуг для окремих груп населення, наприклад, територіальними центрами з обслуговування інвалідів та одиноких непрацездатних громадян або відділеннями соціальної допомоги.

На цьому ж етапі, завдяки використанню такого інструмента, як припинення чинності, Законом України „Про бюджет” на відповідний рік скасовувалися пільги для деяких категорій населення. Інший інструмент, який почали застосовувати і який спирається на владні повноваження, – уповноваження або напівобмеження (запровадження практики ліцензій на право здійснення певних видів діяльності – у сфері освіти, охорони здоров'я, виробництва та продажу алкогольних і тютюнових виробів тощо). Та особливу увагу привертає те, що, починаючи з середини 1990-х років, все частіше застосувалися й інструменти, що не спиралися на фінансові ресурси: угоди (тарифні угоди, що укладаються між державою, об'єднаннями профспілок і роботодавців); заходи стосовно взаємодії груп та установ (укладання колективних договорів); консультації (між державою, об'єднаннями профспілок і роботодавців щодо встановлення межі малозабезпеченості, рівня мінімальної зарплати, неоподаткованого розміру доходу громадян).

Фактично таким і став вітчизняний варіант початку соціального діалогу як похідної категорії ефективного соціального партнерства. В результаті початок ХХІ століття формально був позначений переходом

до нових форм взаємодії держави з недержавними організаціями і підприємствами: розвиток приватно-державних корпорацій або партнерства, уповноважена закупівля (соціальне замовлення), а також регулювання неформального сектора. Використання цих інструментів створило передумови для зменшення фінансового тягаря для держави, забезпечення соціального захисту населення і підвищення ролі неурядових організацій у цій сфері.

З іншого боку, в другій половині 1990-х років державні органи управління стали ухвалювати безліч законодавчих актів і програм, спрямованих на реалізацію високого рівня соціальних гарантій (навіть вище, ніж за часів СРСР), незважаючи на обмежені економічні можливості та брак дієвого механізму контролю. Так, активно впроваджені програми адресної соціальної допомоги (субвенції з держбюджету на виплату державної допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям та інвалідам з дитинства, субвенції на надання пільг і субсидій на житлово-комунальні послуги, тверде паливо і скраплений газ, на виплати з „чорнобильських” соціальних програм) і стали даниною ліберальній, передовсім – американській моделі. Не дивно, що саме такі нововведення в українській соціальній політиці активно підтримували американські донорські організації. Тоді як Конституція України (в дусі традицій країн ЄС) оптимістично стверджує, що саме держава бере на себе зобов'язання щодо організації повноцінного соціального забезпечення кожного громадянина. Тобто, проголошує себе соціальною державою, де, власне, соціальні програми мали б ставати „невід'ємною частиною політики держави”, яка мала б „набувати форми держави добробуту, держави достатку”. І вже на цій основі якраз і мали б „розширюватися функції держави, які доповнюють і нерідко замінюють функції громадянського суспільства”, як справедливо роблять висновок українські політологи [8, с. 529 – 530].

Тим часом, на початку XXI століття середній рівень пенсій в Україні ледь перевищив суму у два долари на добу. А це показник бідності, яким оперують міжнародні організації для оцінки якості життя. Як показують результати досліджень фахівців Інституту економічного прогнозування НАН України, „понад три чверті домогосподарств України впевнено зараховують себе до бідних – 77,5 %. Які ж демографічні, соціально-економічні групи й регіони країни формують цей показник? Майже немає відмінностей між великими (78,3 %) і малими (76,9 %) містами та селами (77,3 %). У сім'ях з трьома дітьми – 81,6 %, чотирма й більше – 94,7 % (!). Про те, що вони бідні, заявили також 90,9 % домогосподарств пенсіонерів-одинаків” [9]. Як наслідок, українська економіка своєю тіннізацією та напівлегальною зайнятістю і прихованою еміграцією робочої сили нагадує азійську, а система соціальних послуг своєю сегментованістю і нерівністю доступу – латиноамериканську.

Віталій Давиденко

В цьому випадку ми поділяємо висновок Голови Верховної Ради України В. Литвина, зроблений у його виступі перед чеськими політологами на конференції Асоціації з міжнародних питань (Чехія) 9 лютого 2005 року: „І хоча ми відійшли від жебрацьких зарплат і пенсій, затримок з їх виплатою, від мільярдних заборгованостей, усе-таки відійшли не надто далеко. Багато, якщо не більшість наших співгромадян, чуючи і читаючи про справді вражаючі макроекономічні показники своєї країни, не перестають розгублено запитувати себе і владу: а де ж наслідки економічного зростання на мікрорівні, на рівні окремо взятої людини та сім'ї?” [10, с. 1 – 3]. Погоджуємося також з доктором економічних наук А. Ревенком, який стверджує: „Можна без будь-якого перебільшення сказати: попри певну недовіру до нашої статистики, результати опитування на цю тему є одними з найкращих у світі й можуть дати фору аналогічним програмам навіть у багатьох країнах Євросоюзу. На жаль, у нас в Україні вони продовжують залишатися маловідомими й не дуже затребуваними з боку органів влади, політичних партій, громадськості й навіть профспілок” [9].

Слід визнати, що суттєвою традиційною стратегічною помилкою соціальної політики в Україні була орієнтація на соціальний захист без першочергового забезпечення прав та інтересів працюючого населення. Це не лише спричинило блокування мотивації до праці у тих, хто мав бути вирішальною силою соціального діалогу в суспільстві, а й призвело до того, що виникла парадоксальна ситуація, коли матеріальної допомоги постійно потребують люди, що працюють. І це при тому, що досвід країн ЄС довів: неможливо ефективно захищати бідних у суспільстві, де більшість є бідною. „Ще раз: соціальна політика, зведена до підтримки непрацевдатних і малозабезпечених, не ефективна ні з соціальної, ні з економічної точки зору, ...ні з погляду „політичної доцільності”, – резонно роблять висновок дослідники Центру ім. О. Разумкова [11].

Нарешті настав час, коли Україна почала приглядатися до багатого європейського досвіду і глобальних тенденцій і стала намагатися будувати замість еkleктичної пострадянської нову модель сучасної соціальної політики.

З іншого боку, глобалізація не в меншій мірі підштовхнула нашу державу до пошуку власної парадигми розвитку. Специфіка соціально-економічних, геополітичних, цивілізаційних особливостей, на думку політолога В. Сеїдова, може зумовлювати формування у перспективі трьох основних моделей суспільства: моделі континентальної Європи (поєднує потенціал державних і ринкових сил), англійської моделі (повна лібералізація ринку з приматом приватної ініціативи) та азійської моделі, що ґрунтується на співробітництві держави і підприємців у східно-ієрархічному суспільстві [12, с. 224]. Та будь-яка з означених перспектив вимагає глибшого осмислення наслідків для України від можливих

потенційних змін, які так і не відбуваються. А ще нагально необхідно проаналізувати альтернативні шляхи реформування української системи соціального захисту з врахуванням сучасного досвіду застосування ефективних механізмів перерозподілу прибутків і надання соціальних гарантій в умовах неминучої економічної глобалізації.

Відтак постає необхідність прогнозування доцільності запровадження певної моделі суспільного розвитку, ефективності управління конкретними суспільними процесами. Тобто, прогнозування має забезпечити оцінювання зміни об'єктів управління і, відповідно, підвищувати ефективність державного управління. Вдаватися до превентивних заходів, змінювати процеси на ранніх етапах значно простіше, ніж тоді, коли вони набувають незворотного характеру. Проте прогнозування, як вже не раз було доведено, не буває точним через неповноту інформації, яка використовується при моделюванні, відносності знань про об'єкт та систему, до якої він входить, факторів його змін. Та завдяки прогнозуванню, попри всі його неточності, можна одержати ймовірну картину процесів, що очікуються [13].

Процес європейської інтеграції України і розбудова відносин з новими державами – колишніми радянськими республіками – на основі свідомого підходу до національних інтересів, тобто досягнення стандартів добробуту рівня країн ЄС, висувають перед дослідниками проблему прискіпливого аналізу чинників та можливих наслідків розширення складу активних учасників соціального діалогу. Отже, на часі – політологічний аналіз взаємовпливу і взаємообумовлення рівня економічного розвитку суспільства, його соціальних стандартів і загального рівня добробуту громадян, консолідації неурядових акторів – учасників соціального діалогу, а також внутрішньодержавних процесів, демократична перспектива яких прямо залежить від ступеня інтегрованості суб'єктів, що впливають на досягнення соціальної злагоди.

Слід погодитися з висновками Центру ім. О. Разумкова [11], що, зважаючи на європейський досвід, єдиним перспективним шляхом соціальної політики в Україні може стати відмова від узагальненої дотаційної моделі соціального захисту на користь принципу заохочення ініціативи соціальних партнерів. Громадянам потрібен не „гіперсоціальний” бюджет, а „гіперсоціальна” (соціально орієнтована) економіка – економіка, орієнтована на внутрішній ринок і підвищення платоспроможності громадян через високу ціну праці і переважний розвиток секторів і галузей, що забезпечують високу зайнятість, внаслідок чого громадяни стають рівноправними учасниками діалогу з владою, стають партнерами влади.

У цьому випадку слід вважати, що термін „соціальний” бере походження не від поняття „соціальна виплата”, а від поняття „соціум”. Це коли не декларативно „нас багато”, а коли ми „разом”; тобто, один

Віталій Давиденко

одному однаково потрібні. А усвідомлення своєї потреби виникає тоді і тільки тоді, коли працездатна людина працює і її праця високо цінується. Звідси – соціальність держави не в „гіперсоціальному” бюджеті, а в соціальному діалозі, здатному вплинути на формування соціально орієнтованої економіки, насамперед – високої ціни людської праці та умов зайнятості. Від цього, а не від розмірів тимчасових соціальних виплат і допомог залежить, будуть громадяни бідними, а чи забезпеченими.

Таку точку зору мають підтримати політики-практики, ініціатори реформ. Адже саме серед них не вщухають суперечки про „головне” у розв’язанні проблеми – хто саме може розраховувати на цілеспрямовану допомогу: чи це обмежена кількість соціально вразливих верств населення (літні люди, інваліди, багатодітні сім’ї, безробітні), чи це буде адресна допомога конкретним незаможним людям (виходячи з того, що приналежність до певної групи, наприклад, до категорії людей похилого віку не завжди корелює з показником бідності; така людина може бути й членом заможної родини).

На жаль, в Україні відбувається підміна понять, причина плутається з наслідками. Результат – сталою залишається доктрина основ політики державного соціального забезпечення, незважаючи на досвід країн ЄС, де в державній політиці на першому плані саме принципи заохочення населення активного трудового віку, посилення його мотивації до праці. Звідси – забезпечення заможної старості і наповнення бюджету державного пенсійного фонду, державного фонду соціального захисту інвалідів, інших фондів державного соціального страхування. Звідси ж і початок нових відносин у сфері праці, які, стаючи обов’язковим предметом соціального діалогу, виходять з-під жорсткого державного регулювання, перетворюються на запоруку соціальної злагоди і стабільності.

Література:

1. Соціальна робота в Україні: перші кроки. – К.: Видавничий дім „КМ Academia”, 2000. – 236 с.
2. **Спікер П.** Соціальна політика: теми та підходи. – К.: Фенікс, 2000. – 400 с.
3. **Браун М. Пол.** Посібник з аналізу державної політики / Пер. з англ. – К.: Основи, 2000. – 236 с.
4. **Сташків Б.** Предмет права соціального забезпечення: погляд на проблему // Право України. – 2000. – № 9. – С. 71 – 73.
5. **Воробей П. А.** Соціальна політика держави в контексті міжнародної інтеграції // Четверта щорічна Міжнародна науково-практична конференція „Право і суспільство: актуальні проблеми взаємодії”. 22 –

24 травня 2003 р. – Вінниця, 2003. – С. 91 – 93.

6. **Дікон Б., Халс М., Стабс П.** Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1999. – 346 с.

7. Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 23. – С. 121.

8. Політологія / За ред. Ф. М. Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2004. – 776 с.

9. **Ревенко А.** Як ми живемо: самооцінка населення // Дзеркало тижня. – 2005. – №34. – 3 вересня. – С. 7.

10. **Литвин В. М.** Сучасна політична ситуація в Україні. З виступу в Асоціації з міжнародних питань (Прага, Чехія) 9 лютого 2005 року // Голос України. – 2005. – 11 лютого. – № 26. – С. 1 - 3.

11. **Шангіна Л.** Після свята: повідомлення про стан розрахунків за кредитом // Дзеркало тижня. – №33. – 27 серпня. – С. 3.

12. **Сеидов В.** Средства массовой коммуникации в системе международных отношений // Информация. Дипломатия. Психология. – М.: Мысль, 2002. – 380 с.

13. **Грейсон Д. К., О'Делл К.** Американский менеджмент на пороге XXI века. – М.: Мысль, 1991. – 319 с.; **Эрхард Л.** Благосостояние для всех. – М.: Начало – Пресс, 1991. – 366 с.; **Кравченко И. И.** Бытие политики. – М.: Мысль, 2002. – 380 с.; **Елисеев С. М.** Выйти из „Бермудского треугольника”: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2002. – №6. – С. 71 – 82.